

Још нам треба стари Маркс
Интервју с Надам Лер-Софронић водила Дубравка Ђурић

Нада Лер-Софронић, фотографија: Бранко Белић

Нада Лер-Софронић је рођена у окупираном Сарајеву 1941. године у угледној јеврејској породици. После скривања, бежања и боравка у логорима током Другог светског рата, путањом од Сарајева преко Дубровника, Корчуле и Барија, само су се чланови најуже породице вратили у Сарајево 1946. године. Скоро две деценије касније, 1965. године, Нада Лер завршава студије психологије на Филозофском факултету у Београду и почиње да ради као асистенткиња, а касније и професорка на Факултету политичких наука у Сарајеву, на предмету Социјална психологија. Од раних седамдесетих година прошлог века пише о проблематици положаја жена. На Факултету политичких наука у Београду 1982. године докторирала је са дисертацијом *Марксизам и ослобођење жена*, што је прва феминистичка теза одбрањена у СФРЈ. Део те тезе објављен је у књизи *Неофеминизам и социјалистичка алтернатива* 1986. Нада Лер-Софронић је, између осталог, иницирала чувену феминистичку конференцију *Друг-ца Жена*. Током рата у Босни и Херцеговини боравила је је у Риму, Београду и Будимпешти, а потом се враћа у Сарајево, где је до одласка у пензију руководила Центром *Жена и друштво*.

У недавно објављеној књизи *#Жене БиХ*,

¹ у којој је представљено више од 50 жена важних за историју Босне и Херцеговине, наша саговорница је истакнута као једна „од првих и најзначајнијих феминистичких теоретичарки и активисткиња из нашег региона”.

За почетак, реци нам нешто о свом школовању у социјалистичкој Југославији.

Моје школовање је почело непосредно након Другог свјетског рата, 1947. године у сарајевској Деветој основној школи, која се налазила на лијевој обали Миљацке: сада је у тој лијепој згради нео-оријенталног стила, у рату иначе врло запуштеној, амбасада Ирана.

Једва сам чекала да се упишем у школу и, када сам напоскон сјела у школску клупу, била сам најсретније дијете на свијету. Школа, клупе, табле, сунђери и креде, катедра, књиге – то је био и остао природни амбијент у ком сам се увијек најбоље осјећала.

Било је то вријеме „обнове и изградње”, радних акција, несташица хране, бонова и „тачкица” на које су се добијале нужне намирнице, вријеме диди-ти и пепеин прашка за уништавање вашки у коси. Већина дјеце, укључујући и мене, имала је због неухрањености инфилтрате на плућима и „проширене хилусе”. Кад је мама једном успјела да за мене искамчи у министарском магазину једно паковање путера, мислила сам да је то сапун.

По зидовима институција биле су слике Стаљина, Лењина, Маркса и Енгелса и Тита. Након 1948. углавном је остао Тито, често у друштву са Марксом и Енгелсом, који су за мене били неке митске брадоње налик на Дједа Мраза. Нестале су пароле са зидова „Живио друг Стаљин”, а остале „Живио друг Тито”, „Живјела Комунистичка партија”.

Знала сам шта су антифашизам и социјализам, о томе сам највише слушала код куће. Теме друштвеног уређења су ме, наравно у складу са узрастом, снажно интересовале. У вези с тим, моја мајка је увијек са смијехом препричавала анегдоту да сам једном на питање шта је добро у социјализму као из топа одговорила: „То што су дјевојчице и дјечаци једнаки”. Није било уобичајено да то са тако великом озбиљношћу и убијеђеношћу каже дјевојчица која је тек пошла у школу.

Потом сам похађала и завршила сарајевску Класичну гимназију, за мене тада најбољу школу на свијету. Ту су настали темељи мог свеукупног каснијег образовања. У тој школи са традицијом (похађали су је и нобеловци Иво Андрић и Владимир Прелог) учили смо грчки, латински, историју умјетности, филозофију, психологију, ликовно образовање,

живе језике... Кроз такво школовање и у таквој клими код куће, формирао се и мој хуманистички поглед на свијет, мој антиауторитарни рефлекс, критички однос према неправди и дискриминацији. Ту се формирао и мој *credo* да је емпатија, осјећај за најрањивије и најпотлаченије, претпоставка сваког друштвеног ангажмана. Ту су се обликовали и моји критерији за лијепо и љубав према природи.

Ко су били важни професори или протагонисти тадашње југословенске теоријске сцене, пресудни за твој рад?

Уписала сам се на Филозофски факултет у Београду, на Одсек за психологију, на ком сам и дипломирала. На подстицај проф. Николе Рота, који је предавао социјалну психологију, почела сам да читам ауторе Франкфуртске школе, односно критичке теорије друштва – Адорна, Фрома, Маркузеа, Хабермаса, Хоркхајмера. Читала сам тада Вилхелма Рајха и његову *Масовну психологију фашизма*.

У ствари, читала сам све ауторе и ауторке којима је у фокусу била демистификација друштвених структура које доминирају људима и угњетавају их. Централни предмет критике неомарксиста био је сложени социјално-психолошки конструкт звани ауторитаризам. Током раних седамдесетих, кад сам већ упловљавала у неофеминистичке воде, сусрела сам се са подацима о првим италијанским женским групама за самосвјештавање (1966) које су се звале ДЕМАУ – демистификација ауторитаризма.

Ауторитарне структуре за које сам сматрала да су најстарије, најжилавије и најприлагодљивије свим друштвеним системима јесу оне које условљавају миленијско угњетавање жена – патријархализам и антагонистички принцип на релацији мушкарац–жена.

Мислим да је за научни ангажман у хуманистичким наукама најважније имати изоштрени сензибилитет за друштвену неправду. Тај је сензибилитет код мене његовала и усадила прије свих моја мајка Едита. Њен утицај је био пресудан. Она је била интелектуалка бритког ума, љевичарка, идеалиста, са великом љубављу и разумијевањем за људе. Када је била судија за малољетнике, њени су је делинквенти вољели и сматрали пријатељем.

Подстицала ме је да јавно говорим оно што мислим, да се не плашим публике и не дам да ме савлада трема, јер се она сама изразито плашила да говори пред публиком и

сматрала је да је то озбиљан, типично женски хендикеп. Није дискутовала чак ни на партијским састанцима.

Што се тиче теоријске сцене, блиски су ми били теоретичари око *Praxisa*, иако је њихов сензибилитет за „женско питање” био заиста дефицитан.

Током читања твоје књиге Неофеминизам и социјалистичка алтернатива, објављене 1986, наметнуло ми се много питања. Можеш ли нам рећи нешто о југословенском марксизму тог времена?

У то вријеме у водећим часописима за друштвену теорију (*Марксизам у свету*, *Марксистичке свеске*, *Погледи*, *Опредјељења*, *Аргументи*, *Видици...*) почињу да се појављују антидогматски текстови, који подвргавају критици етатистички социјализам и неке од бетонираних марксистичких догми. Превођени су страни аутори који су били на тој линији.

Ја сам, на примјер, писала и доказивала да појава приватне својине није била примарни узрок антагонизације друштва, да је та марксистичка догма погрешна јер су субординација жене, тлачење и трговина женама постојале дуго прије појаве приватне својине. Пољуљана је и идеја о радничкој класи као ексклузивном субјекту револуције. Нови социјални покрети су отворили један шарени спектар потенцијалних мотора радикалних друштвених промјена – од неофеминистичког који је био најутицајнији, преко еколошког, антинуклеарног покрета, покрета за разоружање, мировног покрета.

Код нас се у преводу 1983. појавила и чувена књига Андреа Горза *Збогом пролетаријату* (написана 1978) у едицији *Алтернативе*, у којој је изашла и моја књига. Горзову књигу су уредили Мирослав Печујлић и Вукашин Павловић, а сјајан предговор написао је Зоран Видаковић. Тај текст је увелико промијенио традиционалну марксистичку догму о радничкој класи као ексклузивном субјекту револуције. Пољуљана је теза о раду и капиталу као једином битном антагонистичком односу. Почео је да се артикулише појам нове класе која је настала, како неко рече, из брака неолиберализма и глобализације. Добила је назив прекаријат. По мом мишљењу, жене са свим својим карактеристикама резервне армије рада „слабог слоја” имају унутар прекаријата централну улогу.

Епохално дјело *Главни токови марксизма* Лешека Колаковског објављено је 1978, а код нас је преведено 1983. године. Оно је представљало тада најобимнију критичку анализу марксизма. У то доба је еврокомунизам омекшавао и демократизовао добар број комунистичких партија на Западу.

Увела си појам неофеминизма у контекст социјалистичке југословенске научне заједнице. Шта је он тада значио?

Осамдесетих година прошлог стољећа, са узлетом неофеминистичких иницијатива у развијеним земљама Запада, однос између марксизма и идеја и теорија Покрета за ослобођење жена доспио је у сам центар тада актуелних друштвених истраживања у свијету. О томе свједочи пораст литературе и научно-истраживачких радова из свих друштвених наука које се баве положајем жене и могућностима њеног ослобођења. Неофеминизам се рађао у вишеструком критичком односу: према грађанском друштву и његовим ретроградним процесима; према статичким, конзервативним, догматским и политичким структурама етатистичког социјализма; као и према анахроничним, заосталим идејама значајног дијела радничког покрета.

Женски бунт који у својим радовима називам неофеминизмом добијао је специфичну тежину потенцијално велике друштвено историјске промјене. Унутар те литературе јављао се све већи број критичких расправа са марксистичким премисама и, што је посебно важно, у полемичком односу према марксизму. Ту негдје спада и моја књига *Неофеминизам и социјалистичка алтернатива*.

Но, наравно, није само литература која се бави женом у савременом друштву била релевантна за мој рад. На примјер, појава епохалног дјела *Анти-Едип: Капитализам и шизофренија* Делеза и Гатарија из 1971. године, које је код нас прилично касно преведено, и те како је била важна за мене. Та врста критике институционалног марксизма и психоанализе ме је подржала у увјерењу да нисам погријешила када сам почела интензивно да савладавам социологију, марксизам и политичке теорије, иако је моје примарно универзитетско образовање била психологија. Тако се десило да сам докторирала на интердисциплинарном студију на Факултету политичких наука у Београду.

То су, поједностављено речено, биле координате мог укупног научног и активистичког ангажмана, на основу ког су ме почели перципирати као феминисткињу.

Следеће питање је везано за значај 1968. године и побуне младих како у свету тако и у СФРЈ. Где си ти у тим дешавањима?

Ја сам тада била асистенткиња на Факултету политичких наука у Сарајеву. Сјећам се духа тог времена пуног полета и ентузијазма. Широм свијета млади људи су освајали право на побуну, борили се против растућих социјалних разлика, код нас против црвене буржоазије, против извоза наше радне снаге, и сличних појава. Био је то последњи глобални љевичарски покрет и последњи лијеви покрет који је захватио читаву Социјалистичку Федеративну Републику Југославију.

У Сарајеву се будно пратило шта се дешава у Београду, Загребу, Љубљани... Студенти су у Сарајеву излазили на улице и, наравно, добијали батине од полиције. Солидарисали су се са студентима који су у Београду код подвожњака брутално пребијени. Гледала сам на ТВ-у како је полиција немилосрдно потискивала и тукла омладину. Сјећам се да сам била посебно згранута како су тукли дјевојке – запазила сам да су оне добиле највише батина јер су биле у првим редовима и последње се повлачиле. Добро се сјећам да сам се питала шта ће бити са тим дјевојкама – хоће ли их бити у првим редовима и кад се, ако побиједимо, буде дијелила друштвена моћ или ће, као и обично, бити потиснуте на маргину. А већ су и у самом Покрету биле на маргини – није их било за говорницама, нису испостављале специфичне женске захтјеве, нису биле лидерке. Некако ми се чинило да су у цјелини покрета из '68. дјевојке, мада масовно присутне, по утицају и значају биле готово невидљиве и да су смјерно поштовале своје другове из хијерархије Покрета.

Неофеминистички бунт се јавио и прије 1968. у женским лијевим круговима на Западу, али у таласањима '68 није заузео неко важно мјесто. Ипак, мој феминистички ангажман је директно произишао из 1968, уз разочарења што тај љевичарски покрет није узео у обзир специфичне проблеме жена и није имао критички однос према патријархализму и андроцентризму у властитим редовима. Тада сам спознала да је у свим лијевим покретима неопходно да женски покрет буде аутономан и да своје ревандикације самостално артикулише и јасно, својим аутентичним гласом, изнесе на јавну сцену. Да не

чека да се ријеше нека друга „важнија” питања, а женска ће на крају сама по себи доћи на ред.

Као ни традиционална комунистичка лјевица, тако ни Покрет '68 није изнио на свјетло дана ноторну истину да је у свакодневном животу, жена радница, жена на селу, жена мајка, жена рађалица, жена партијска другарица, по свом статусу заправо мушкарчев пролетер. Зато смо и изабрале онај чувени мото конференције коју ћемо организовати у Београду 10 година касније: „Пролетери свих земаља – ко вам пере чарапе?”, алудирајући наравно на Марксов и Енгелсов позив из Комунистичког манифеста „Пролетери свих земаља, уједините се”.

Прошло је 40 година од прве међународне конференције о положају жена у свету и код нас, Друг-ца Жена, Нови приступ. Она се сматра култном тачком феминистичке меморије у бившој Југославији, а прошле године у марту објављен је у II Manifest-у твој текст „Баук (феминизма) куца на врата Истока”, посвећен управо годишњици ове конференције Друг-ца Жена. Какав је био социо-културни и политички контекст у ком сте је организовале?

Организовале смо је у земљи која се тада звала Социјалистичка Федеративна Република Југославија. У широј свјетској перспективи, било је то вријеме узлета нових либертерских социјалних покрета у развијеном индустријском свијету: неофеминистичког, еколошког, антинуклеарног, мировног. Било је то бурно вријеме пробуђених утопијских енергија. Најјачи међу тим покретима и најутицајнији био је управо неофеминистички.

Феминистичка критика сљевила за специфична питања жена била је упућена како догматском марксизму и конзервативној лјевици, која је красила и наше соцреалистичке просторе, а тако и новој лјевици '68, којој смо углавном припадале и у чијем су покрету мушкарци углавном били за говорницама, а жене за штампачима и за решоима за кување кафе. Критиковале смо андроцентризам нове лјевице, који се није пуно разликовао од оног којим се одликовала традиционална комунистичка лјевица.

Предмет наше критике је била родно неутрална теорија и пракса западне демократије, демократије без жена на мјестима кључних одлучивања. Позвале смо жене из наше земље и из индустријски развијених земаља Запада са којима смо имале слична

увјерења. Жене са универзитета, новинарке, умјетнице, социологе, списатељице, психологе, филозофице које су већ артикулисале своју критичку позицију. Жељеле смо да се сретнемо уживо и проговоримо о патријархализму који је, упркос великим разликама између нашег и њиховог социо-политичког контекста, жилаво укоријењен у оба наша система на готово идентичан начин.

Ко је чинио концептуално и организационо језгро конференције?

Ја сам дошла из Сарајева, гдје сам тада била асистенткиња на Факултету политичких наука и предложила млађој колегиници Жарани Папић да скуп покушамо организовати у Београду, а она је то здушно прихватила и пренијела идеју Дуњи Блажевић, која је тада била директорка Студенског културног центра. Тако је све кренуло. Јасмина Тешановић је довела Италијанке, јер је она тада живјела у Риму.

Ко су биле учеснице и учесници конференције?

Списак је дугачак, али је значајно забележити оне које су биле присутне, као и оне које нису дошле мада су биле најављене. Дакле, из Велике Британије дошле су Хелен Робертс, Парвин Адамс, Џил Луис, Диана Ленард-Саркар; из Француске – Нати Гарсија, Нил Јалтер, Кристин Делфи, Катрин Надо; из Пољске – Ева Моравска. Из Мађарске је дошла Јудита Келе, из Италије су биле Дача Мараини, Карла Равајоли, Кјара Сараћено, Ан Мари Бети, Мануела Фрере, Анабела Мискуљо, Марија Роса Ћутруфели, Аделе Камбрија. Из Немачке је била Алис Шварцер. Највећи број учесника и учесница био је из СФРЈ: из Загреба су дошле Гордана Цејана-Летица, Надежда Чачиновић-Пуховски, Славенка Дракулић-Илић, Ружа Фирст-Дилић, Божидарка Фрајт, Ђурђа Милановић, Весна Пусић, Весна Кесић, Лидија Склевицки, Јелена Зуца; из Београда – Весна Драмужић, Рада Ђуричин, Рада Ивековић (она је живела на релацији Београд–Рим), Драган Клајић, Анђелка Милић, Милош Немањић, Живана Олбина, Борка Павићевић, Весна Пешић, Милица Посавец, Вера Смиљанић, Вук Стамболовић, Карел Турза, Љуба Стојић, Соња Дрљевић, Биљана Томић, Даница Мијовић, као и већ поменуте Дуња Блажевић, Јасмина Тешановић и Жарана Папић. Из Новог Сада била је Каталин Ладик, из Сарајева смо били Зоран

Видаковић и ја, из Љубљане Силва Межнарић и из Ријеке Мира Оклобција и Слободан Дракулић.

Утврђено је да су на скупу учествовале и Летиција Паолоци, Лучана Вивиани, Ђулијана Стрена из Италије, Ивет, Жил и Елза Бон из Француске. Биле су позване, али нису присуствовале Ен Окли, Бранка Магас, Џулијет Мичел и Шила Роботом из Велике Британије; Елизабет Рејси, Марија Антонијета Макиоки, Дарио Фо, Франка Раме и Ида Маљи из Италије, као и Елен Сиксу, Симон де Бовоар, Лис Иригаре и Јулија Кристева из Француске, Сусан Зонтаг и Луси Липард из САД, Илона Ловаш из Мађарске те Ида Биард из Хрватске.

Каква је била атмосфера на скупу?

То је био први излазак југословенског неофеминизма на јавну сцену. Буран скуп, панели без радног предсједништва, препуне сале, остаје се ван дневног реда до касно у ноћ, дискутује се, лично је политичко, приватно је јавно, приказују се филмови, изложбе о сексизму око нас, феминисткиње странкиње не дају мушкарцима у салу, наше сматрају да то нема смисла, замало да избаце из сале Слободана Дракулића, који је био истински феминист.

Угледна новинарка Слободанка Аст, једна од ријетких која је била на нашој страни, скуп је описала овако „... Шта је то држало и публику и повишену температуру? Можда ипак нови приступ, нови погледи, нов језик и неконвенционални тонови којим се говорило о 'женском питању'. Све је на крају овог петодневног скупа било далеко од оног немуштог, муцавог, шифрованог језика реферата који је тешко прогутати и уз литре минералне воде...” То је објављено у НИИ-у, 12. новембра те 1978. године.

Како је одјекнуо скуп у јавности?

Од стране *mainstream* политике и медија скуп је дочекан на нож. Биле смо „буржоаске феминисткиње” и, парадоксално, истовремено оквалификоване као „Тројански коњ нове левнице”, а феминизам је био „увоз са Запада”. Ипак, *Друг-ца* је пробила лед. Послије ње више ништа било исто. Више нико није могао да каже, а да не испадне смијешан,

да је женско питање код нас ријешено, да дискриминација и надексплоатација женског рада у нашем самоуправном социјализму не постоји, да код нас нема насиља над женама...

Није било ниједног озбиљнијег југословенског часописа за друштвену теорију и праксу који је држао до себе који није тражио и почео објављивати наше текстове.

У чему се југословенски контекст разликовао од других земаља Источног блока иза Гвоздене завесе?

Југославија је, захваљујући својој отворености за нове идеје у друштвеној науци и култури и већ постојећим интелектуалним и културолошким језгрима феминистичке критике друштва, била прва земља социјалистичког блока која је била запљуснута тзв. другим таласом феминизма. Скуп је одржан у земљи реалног социјализма, у социјалном и политичком амбијенту у коме је феминизам сам по себи значио нешто лоше, како у рецепцији лијевог партијског догматизма, тако и у патријархалистичком и сексистичком јавном мњењу. За догматски партијско-државни апарат залагање за посебне интересе жена, за права на разлику била је озбиљна јерес. Бирократски партијски апарат је питања о положају жене код нас гурао под тепих, а ми нисмо хтјеле да тамо и остану. Ако ништа друго, за почетак смо их учиниле видљивим.

„Шта хоће те жене?“, питало се малограђанско јавно мњење. А била су то времена пузеће ретрадиционализације женске улоге и десекуларизације друштва која је, како сад видимо, далеко догурала.

На шта је у првом реду била усмерена оштрица женског бунта и критике у југословенском реалном социјализму?

Биле смо незадовољне стварношћу у којој су жене из првих редова револуције већ увелико биле потиснуте на маргину и истиснуте из центара моћи и одлучивања. Позивале смо се на то да равноправност полова није био само нормативни идеал већ један од битних стратешких циљева социјалистичке револуције. Растућа феминизација сиромаштва почела се захуктавати. Жене су прве отпуштане кад би завладала криза. Чак је и Тито рекао да не

морају сви из породице да буду запослени и да жене треба да напусте посао ако баш неко мора!

Женски покрет који је имао релативну аутономију, то јест, није био снажно подвргнут бирократској партијској контроли, већ је био угушен. Замијењен је бирократском Конференцијом за друштвену активност жена, једном крутом, стерилном трансмисијом Партије и њеног Централног комитета. *Друг-ца* се колико-толико отргла од њеног патроната, и то је свакако био један од разлога атрактивности и свјежине овог скупа, али наравно и разлог за политичке пацке и нападе.

Ипак, за разлику од других земаља социјалистичког блока, Југославија је била отворена за нове импулсе – ми смо могле да путујемо, читамо савремену литературу, размјењујемо искуства, о чему се у земљама иза Гвоздене завјесе могло само сањати. Мени је била јако блиска италијанска феминистичка литература.

Да ли се твоја феминистичка позиција временом мењала и како видиш ситуацију по том питању током ратних пост-југословенских година и данас у све више глобализованом и неолиберализованом свету?

Не бих рекла да се моја феминистичка позиција мијењала. Она је само окретала оштрицу критике на горућа глобална питања, као и на питања такозваних транзицијских друштава која је погодила драматична ерозија женских права. Кад сам писала књигу *Неофеминизам и социјалистичка алтернатива*, изгледало је да је свјетски процес социјализма у успону. Био је потребан критички сусрет марксизма и теорије и праксе неофеминизма, односно, преиспитивање односа леве према новим женским покретима као битним за актуелни политички тренутак и будућност социјализма. Међутим, умјесто глобалне социјалистичке алтернативе о којој се сањало, нашли смо се у свијету који је све оно што је управо њена супротност.

Данас такозвано слободно тржиште врши радикалну дерегулацију и приватизацију, чији је једини циљ профит, коме је све подређено. Социјалистичке феминисткиње иронично кажу за „слободно тржиште” да је заправо слободна пљачка. Тржишни фундаментализам је, дакле, идеологија и пракса глобализованог тржишта помоћу којих економски, технолошки, војно, политички, најмоћније силе остварују профит по сваку цијену, без

обзира на социјалне консеквенце. Он гура рањиве земље и рањиве друштвене слојеве у још дубљу биједу, зависност и очај. На тим основама најлакше ничу и вјерски фундаментализми, регрутујући маргиналне социјалне групе, ојађене, осиромашене.

Када говоримо о глобализираном свијету, треба нагласити да глобализација сама по себи није нужно лоша ствар. Напротив – могућност комуникације, размјене информација, смањења културних, социјалних, индивидуалних дистанци, ширење прогресивних идеја модерним информативним технологијама – све су то огромна цивилизацијска достигнућа. Али, проблем са глобалним капитализмом и тржишним фундаментализмом је у томе што он глобализира своју премоћ путем напредних технологија, односно служи најмоћнијима да повећају своје благостање, док истовремено драматично осиромашује и искориштава људске и природне ресурсе. На тај начин драматично девастира околице, а иначе „слабе социјалне слојеве”, међу којима су жене најтања карика, доводи у још тежу ситуацију.

Жене су као посебно рањив друштвени слој и можда највеће губитнице контроверзне пост-социјалистичке и пост-ратне транзиције. У комбинацији са наслијеђем ауторитарне политичке културе дубоко прожете патријархализмом и мање или више отвореним презиром према жени, ово окружење производи сљедеће погубне ефекте: потискује жену из центара друштвене и материјалне моћи; потискује жену са регулисаног тржишта рада у сфере црне и сиве економије, гдје ради без здравственог, социјалног, инвалидског и пензијског осигурања; претвара масу жена и дјевојчица у бијело робље, којим се срамно тргује у сврху проституције диљем региона; провлачи се тиха пропаганда против права жене да контролише властито тијело како би се претворила у рађалицу и репродуктивну машину, набија јој се осјећај кривње што „саботира” демографски баланс Нације, док истовремено сурова, социјално неодговорна пореска политика драматично поскупљује дјечју храну, пелене, лијекове, а појефтињује алкохол, скупе аутомобиле и луксузну робу.

Постмодерна социјална теорија не може да се носи са овим социјалним процесима, а институционална левича, ако је уопште негдје има, није у стању да се ухвати у коштац са овом драмом. Што се тиче феминистичког покрета, он још није артикулисао своју теоријску потку и захтјеве примјерене новим околностима у којима се нашао савремени свијет. Феминизам данас често болује од естрадизације и фестивализације, а својим меканим дјеловањем као да се утопио у логику либералног капитализма и добро му служи.

Данас, у вријеме глобализираног капитализма, све је више гласова који позивају на поновна читања Маркса. Он је све његове особине прецизно описао у *Капиталу* јер је био његов највиспренији аналитичар. Видимо, дакле, да марксизам није ствар прошлости и да га вријеме није прегазило. Напротив, све док капитализам живи и доминира нашим животима биће нам потребан стари Маркс.

¹ <https://zenebih.ba/o-knjizi/>